

SHEILA FITZPATRICK

NAJSTRUČNEJŠIA
HISTÓRIA

SOVIETSKEHO ZVÄZU

ULTIMO PRESS

OBSAH

<i>Úvod</i>	VII
1 Vznik Sovietskeho zväzu	1
2 Leninove roky a boj o nástupníctvo	23
3 Stalinizmus	46
4 Vojna a jej dôsledky	70
5 Od „kolektívneho vedenia“ k Chruščovovi	92
6 Brežnevovo obdobie	112
7 Pád	134
<i>Záver</i>	157
<i>Podakovanie</i>	175
<i>Zoznam ilustračných a fotografických materiálov</i>	177

*Pamiatke troch soviológov, ktorých som spoznala
počas môjho pobytu v Amerike a ktorí zomreli
počas písania tejto knihy,*

Jerryho F. Hougha (1935 – 2020)

Stephena F. Cohena (1938 – 2020)

Seweryna Bialera (1926 – 2020),

*a môjho moskovského mentora, starého boľševika,
ktorý ma priučil čiernej komédii sovietskych dejín,
Igora Alexandroviča Satsa (1903 – 1980).*

ÚVOD

ROK 1980 mal byť pre Sovietsky zväz dobrým rokom. Päťdesiat-osem rokov po vzniku Sovietskeho zväzu a vstupujúc do šestnásteho roku nudného, ale stabilného vedenia Leonida Brežneva si krajina mohla konečne oddýchnuť s vedomím, že to najhoršie má za sebou. Na domácej scéne sa situácia upokojila, na obzore boli lepšie časy. Na medzinárodnej scéne sa krajina po druhej svetovej vojne stala superveľmocou, síce stále druhou v poradí za Spojenými štátmi, ale teraz konečne dosiahla vojenskú paritu.

Na začiatku bola hrboľatá cesta – revolúcia a občianska vojna, hladomor v roku 1921 a predčasná smrť vodcu revolúcie Vladimira Lenina v roku 1924. Potom prišiel nový prevrat, ktorý koncom 20. rokov 20. storočia spustil Leninov nástupca Josif Stalin a ktorý zahŕňal násilnú industrializáciu a kolektivizáciu poľnohospodárstva, čoho dôsledkom bol hladomor v rokoch 1932 – 1933. Nasledovalo mimoriadne krviprelievanie počas veľkých čistiek v rokoch 1937 – 1938, ktoré obzvlášť tvrdo zasiahlo komunistické elity, a po ňom prišla druhá svetová vojna, keď sa niekdajší vyvrheľ stal spojencom Západu. Po skončení vojny a ťažko vybojovanom víťazstve sa Sovietsky zväz nečakane a náhle stal superveľmocou v kontexte studenej vojny so Západom. Nikita Chruščov, ktorý sa po Stalinovej smrti v roku 1953 stal najvyšším predstaviteľom, bol realizátorom „pochabých plánov“ a zdalo sa, že v kubánskej kríze v roku 1961 privedie národ opäť na pokraj vojny, než bol v roku 1964 zvrhnutý.

A nakoniec sa kormidla ujal Leonid Brežnev, zásadový, geniálny muž, ktorý loď nerozkýval, ale nasmeroval ju do pokojnejších vôd, dobre chápanú túžbu sovietskych občanov po životnom štýle, ktorý by sa priblížil životnému štýlu Spojených štátov a západnej Európy. Brežnevovu úlohu uľahčil nečakaný bonus: svetová cena ropy (ktorej sa Sovietsky zväz stal v posledných desaťročiach významným producentom a vývozcom) sa od polovice 70. rokov zdvojnásobila a dosiahla historické maximum.

Leninova ideológia triumfuje s porazenými nepriateľmi pod jeho nohami (karikatúra A. Lemešenka a I. Semenov z roku 1980).

Chruščov neuvážene sľúbil, že krajina dosiahne úplný komunizmus do roku 1980. Opatrnejší Brežnev hovoril o „rozvinutom socializme“, čo bola suchopárna formulácia, ktorá v skutočnosti znamenala hospodársky a politický systém, aký už v Sovietskom zväze existoval. To však väčšine sovietskych občanov vyhovovalo. Chceli viac spotrebného tovaru pre seba, nie spoločný tovar, ktorý by sa dodával podľa komunistického modelu. Bol to porevolučný okamih,

keď revolúcia definitívne odišla do histórie. Generácia, ktorá za ňu bojovala, už bola mŕtva alebo na dôchodku, a dokonca aj kohorta (vrátane Brežneva), ktorá sa za Stalina stala jej nositeľom, sa blížila k dôchodku. Brežnevove vlastné hodnoty sa v neskoršom veku viac zhodovali s tými, ktoré revolucionári nazývali „buržoáznymi“, než s tými, ktoré vyznávali jeho predchodcovia. (Podľa vtipu, ktorý v tom čase koloval, sa Brežnevova matka znepokojene pýtala na jeho osobnú zbierku drahých západných áut: „Ale Leňa, čo ak sa bolševici vrátia?“)

Životná úroveň sa zvýšila, predtým akútny nedostatok bytov sa zmiernil, žiadne národné ani sociálne skupiny nehrozili vzburou. V ústave z roku 1977, ktorá potvrdzovala úspech budovania socializmu v Sovietskom zväze, sa uvádzalo, že vzniklo „nové historické spoločenstvo ľudí, sovietsky ľud“. Sovietsky zväz mal však stále problémy: spomaľujúce sa hospodárstvo, ťažkopádna byrokracia, ktorá prejavovala len malú ochotu alebo schopnosť reformovať, občasnú vlnu nespokojnosti so sovietskym vedením vo východnej Európe, ťažkosti so Spojenými štátmi a politika „détente“*. V samotnom Sovietskom zväze to bol vznik slabého „disidentského“ hnutia s malou podporou širšieho obyvateľstva, ale s úzkymi väzbami na západných novinárov. Po vstupe sovietskych vojsk do Afganistanu 24. decembra 1979 medzinárodná kampaň zameraná na bojkot poškvrnila letné olympijské hry, ktoré sa hrdo otvorili v Moskve v júli 1980.

Západ si počas studenej vojny vytvoril zo Sovietskeho zväzu totalitného strašiaka, prirovnávajúc komunizmus k nacizmu ako protiklad západnej demokracie, a jedným z princípov tejto teórie bolo, že raz zavedený totalitný režim je nemenný a môže ho zvrhnúť len vonkajšia sila. Táto myšlienka sa však zdala menej hodnoverná, keď sa po Stalinovej smrti režim nielenže nezrútil, ale ukázal, že je schopný radikálnych zmien. Hoci „totalitarizmus“ do roku 1980 zostal pre západnú verejnosť silným a emotívnym obrazom, stratil svoju príťažlivosť pre vedcov, pričom medzi jeho súperov patrili

* Termín z francúzskeho jazyka znamená uvoľnenie napätia. (pozn. prekl.)

americkí politológovia Stephen F. Cohen a Jerry Hough. Dokonca aj v konzervatívnych kruhoch sa potichu opúšťali viac ako šesťdesiat rokov živené nádeje na blížiaci sa kolaps sovietskeho režimu.

Robert Byrnes na konferencii amerických soviológov hlavného prúdu zhrnul konsenzus a poznamenal, že „*všetci sa zhodujeme v tom, že nie je vôbec pravdepodobné, že by sa Sovietsky zväz stal politickou demokraciou alebo že by sa v dohľadnej budúcnosti rozpadol*“. Podľa dôležitého textu americkej soviológie, ktorý v roku 1980 publikoval politológ Seweryn Bialer, bolo načase, aby sa Spojené štáty vzdali márných nádejí na zmenu režimu a akceptovali, že Sovietsky zväz tu zostane. V podobnom duchu sa Kongresová knižnica vo Washingtone po desaťročiach ignorovania existencie Sovietskeho zväzu na nátlak emigrantov a studenej vojny konečne rozhodla, že „zahryzne do kyslého jablka“ a poskytne Sovietskemu zväzu vlastné heslo v kartovom katalógu knižnice. Bol to neobyčajne rozumný krok a, ako sa zhodli prakticky všetci v sovietskej vedeckej komunite, veľmi oneskorený. V praxi si však knižnica mohla ušetriť problémy. Ako sa ukázalo, do desiatich rokov už neexistoval žiadny Sovietsky zväz, ktorý by bolo treba katalogizovať.

STRUČNÁ HISTÓRIA (1924 – 1991)

Keď som sa ako vysokoškolská študentka prvýkrát stretla so Sovietskym zväzom tesne pred päťdesiatym výročím októbrovej revolúcie, ani vo sne by mi nenapadlo, že budem jednou z vedeckých pracovníčok, čo budú písať jeho nekrológ v deň jeho stých narodenín. Ukázalo sa, že jeho dĺžka života nedosiahla štatutárnu sedemdesiatku – dožil sa len o niekoľko rokov viac, ako bola priemerná dĺžka života sovietskych občanov narodených na konci sovietskej éry (šesťdesiatsedem rokov), ktorá bola takmer dvakrát dlhšia ako priemerná dĺžka života tých, ktorí sa narodili na jej začiatku.

Rozprávania historikov majú vo svojej podstate tendenciu vytvárať dojem, že udalosti, ktoré sa udiali, boli nevyhnutné. Čím lepšie je vysvetlenie, tým väčšmi má čitateľ pocit, že to nemohlo dopadnúť inak. To však pri písaní tejto knihy nie je mojím zámerom.

Zastávam názor, že v ľudských dejinách je rovnako málo nevyhnutností ako v jednotlivých životoch, ktoré ich tvoria. Veci sa vždy mohli vyvinúť inak, nebyť náhodných stretnutí a globálnych katastrof, úmrtí, rozvodov a pandémieí. V prípade Sovietskeho zväzu ide určite o revolucionárov, ktorí si po vzore Marxa mysleli, že majú dejiny pod palcom a v hrubých rysoch vedia, čo môžu v danej historickej etape očakávať. „Náhodne“ (*slučajno*) a „spontánne“ (*stišijno*) boli v sovietskom slovníku vždy pejoratívne výrazy označujúce veci, ktoré sa podľa plánu nemali stať; patrili tiež medzi najbežnejšie slová v sovietskej slovnej zásobe. Tí istí marxistickí revolucionári, oddaní myšlienke podriadiť prírodné a hospodárske prostredie ľudskému plánovaniu, sa na vlastné prekvapenie v októbri 1917 dostali k moci a v rozpore s ich teoretickou analýzou situácie sa to stalo takmer náhodne.

V sovietskych dejinách, ktoré sa chystám rozpovedať, je veľa irónie a určite je to čiastočne dôsledok presvedčenia revolucionárov, že v marxizme majú univerzálny dekódovací nástroj. Podľa neho sú napríklad spoločnosti rozdelené na antagonistické triedy, z ktorých každá má svojich politických reprezentantov, a ich strana – spočiatku boľševická frakcia Ruskej sociálnodemokratickej robotníckej strany a od roku 1918 Komunistická strana – zastupuje proletariát. To bola niekedy pravda a inokedy nie, v závislosti od okolností, ale v každom prípade to bolo čoraz menej relevantné: po prevzatí moci sa čoskoro ukázalo, že hlavnou funkciou strany vo vzťahu k robotníkom a roľníkom, ktorí ju podporovali, bolo ponúknuť možnosť vzostupu (proces, ktorý marxistická teória neuznáva).

Teória boľševikom napovedala, že nový mnohonárodnostný sovietsky štát je úplne odlišný od starej mnohonárodnostnej Ruskej ríše, napriek tomu, že ich hranice sa v mnohom zhodujú a že jeho centrum nemôže praktizovať imperialistické vykorisťovanie svojich periférií, pretože imperializmus je podľa definície „najvyšším stupňom kapitalizmu“ a socializmu je úplne cudzí. Ako uvidíme, najmä v prvých desaťročiach to bola rozumnejšia téza, než by sa na prvý pohľad mohlo zdať; na druhej strane nie je ťažké pochopiť, prečo ľudia v neslovanských regiónoch na periférii mohli mať niekedy

pocit, že byť pod dohľadom sovietskej Moskvy nie je úplne odlišné od bytia pod dohľadom cárskeho Petrohradu.

Západný pohľad na sovietsky systém ako na „totalitný“ nemal byť lichotivý. V skutočnosti sa to však zo sovietskeho hľadiska dalo považovať takmer za kompliment, pretože to bolo zrkadlovým obrazom vlastného obrazu komunistickej strany ako vševediaceho vodcu, ktorý určuje stabilný kurz na základe vedy a plánovania, pričom má všetko do posledného detailu pod kontrolou. Mnohé „náhodné“ zmeny kurzu a „spontánne“ odbočky na ceste boli pre tento veľkolepý plán jednoducho nepodstatné, hoci v mojej knihe budú hrať veľkú úlohu. Samozrejme, neboli nepodstatné pre život ľudí žijúcich v Sovietskom zväze a priepasť medzi oficiálnou rétorikou a životnou skúsenosťou bola náplňou charakteristicky sovietskeho žánru politických vtipov (*anekdoty*), ktoré bubľali pod povrchom ako stály, neúctivý komentár. Kontrast medzi „v zásade“ (notoricky používaná sovietska fráza vyvolávajúca okamžitú nedôveru, podobne ako „*úprimne*“ na Západe) a „v praxi“ tvoril podstatu sovietskeho pozadia *anekdot*. Ďalej to bol marxistický koncept dialektiky, podľa ktorého sociálno-ekonomické javy, ako napríklad kapitalizmus, v sebe obsahujú svoje vlastné protiklady (v prípade kapitalizmu socializmus). Cudzie slovo *dialektika* bola filozofická koncepcia prevzatá od Hegla, ale rozšírenosť povinných hodín „politickej gramotnosti“ znamenala, že väčšina sovietskych občanov bola oboznámená s jej pozoruhodnou schopnosťou vysvetliť zdanlivé rozpory. Typickým sovietskym dialektickým vtipom bola táto antifonická formulácia:

Aký je rozdiel medzi kapitalizmom a socializmom?

Kapitalizmus je vykorisťovanie človeka človekom a v socializme je to naopak.

Marxistická predpoveď, že kapitalizmus sa nakoniec zrúti a bude nahradený socializmom (Chruščovovo netaktne „My vás (Západ) prežijeme!“), bola pre sovietskych komunistov útechou, keď bojovali proti historickej „zaostalosti“ Ruska, aby vytvorili modernú,

industrializovanú a urbanizovanú spoločnosť. Začiatkom 80. rokov sa im to viac-menej darilo. Sovietsku moc a postavenie uznával celý svet. „Sovietsky človek“ sa stal rozpoznateľnou bytosťou, ktorá mala blízkych príbuzných v sovietskom bloku vo východnej Európe, problematickejších príbuzných v Číne a Severnej Kórei a obdivovateľov v treťom svete.

„Šesťdesiat rokov a stále to bolí“ je názov karikatúry, ktorú vytvoril E. Gurov pri príležitosti Dňa Červenej armády (23. februára 1978). Zobrazuje anglického lorda, ktorého stále trápi neúspech britskej intervencie v ruskej občianskej vojne.

Následne, počas jednej z najpôsobivejších nepredvídaných „udalostí“ moderných dejín, sa sovietsky „socializmus“ zrútil a ustúpil tomu, čo Rusi nazývali „divokým kapitalizmom“ 90. rokov. Pätnásť nových nástupníckych štátov vrátane Ruskej federácie sa vynorilo na svetlo slobody – všetci vrátane Rusov sa hlasno sťažovali, že za starých čias Sovietskeho zväzu boli obeťami vykorisťovania. *Čo bol socializmus a čo bude ďalej?* (*What Was Socialism, and What Comes Next?*) bol výstižný názov komentára americkej antropologičky Katherine Verdery k postsovietskemu okamihu, ktorý

poukazoval na skutočnosť, že v bývalom sovietskom bloku sa zrazu stala nepoznateľnou nielen budúcnosť, ale aj minulosť. „Čo bude ďalej?“ je otázka, na ktorú sa žiadny rozvážny historik nikdy neodváža odpovedať. Pokiaľ ide o otázku „Čo bol socializmus?“, tú môžu riešiť politickí filozofi prostredníctvom odkazu na kanonické texty, ale ja sa na ňu pozriem inak – ako historická antropologička. Nech už socializmus *in zásade* znamená čokoľvek, *in praxi* sa v Sovietskom zväze objavilo niečo, čo si v 80. rokoch 20. storočia vyslúžilo neohrabané pomenovanie „reálne existujúci socializmus“. Toto je jeho príbeh od vzniku až po zánik.

Vznik Sovietskeho zväzu

RUSKÁ REVOLÚCIA mala vyvolať revolúciu v celej Európe. Tento plán však nevyšiel a revolučným štátom bolo len Rusko – Ruská sovietska federatívna socialistická republika (RSFSR) s hlavným mestom Moskvou. Aj v neruských regiónoch Ruskej ríše však došlo k prevratom s rôznymi výsledkami. Pobaltské provincie sa rozhodli pre nezávislosť, poľské provincie sa rozhodli vstúpiť do novovytvoreného poľského štátu. Do konca občianskej vojny, ktorú vyvolala októbrová revolúcia, si však ostatné regióny vytvorili vlastné sovietske republiky, často s malou pomocou Červenej armády nového revolučného štátu.

V decembri 1922 sa Ukrajinská a Bieloruská sovietska republika a Zakaukazská federácia pripojili k Ruskej sovietskej republike v rámci Zväzu sovietskych socialistických republík. Jej hlavným mestom sa stala Moskva (staré cárske hlavné mesto Petrohrad si muselo zvyknúť na to, že je až druhým najdôležitejším centrom). Jej symbolom bolo kladivo a kosák spolu s heslom (napísaným v ruštine, ukrajinčine, bieloruštine, gruzínčine, arménčine a azerbajdžančine): „Proletári všetkých krajín, spojte sa!“

Ústava nového Sovietskeho zväzu dávala republikám právo odtrhnúť sa, hoci počas takmer sedemdesiatich rokov si žiadna z nich toto právo neuplatnila. V 20. a 30. rokoch 20. storočia sa z RSFSR vyčlenilo ďalších päť stredoázijských republík (Uzbekistan, Turkménsko, Tadžikistan, Kazachstan a Kirgizsko) a Zakaukazská

federácia sa rozdelila na tri základné časti: Gruzínsko, Arménsko a Azerbajdžan. V roku 1939 boli na základe tajných klauzúl nacisticko-sovietskeho paktu z roku 1939 k Sovietskemu zväzu pripojené tri pobaltské štáty (Lotyšsko, Litva a Estónsko) a Moldavsko, čím sa celkový počet republík v ZSSR zvýšil na pätnásť.

Sovietsky zväz bol jednoznačne nástupníckym štátom cárskeho Ruska, aj keď s mierne zmenšeným územím. Spornou otázkou bolo, či to znamenalo, že aj on bol impériom – keďže Rusi vládli v niekoľkých vnútorných kolóniách v podobe národných republík. Západné mocnosti, nepriateľské voči boľševickému režimu a dúfajúce v jeho pád, ho považovali za impérium, a to nelegitímne. Boľševici však mali úplne iný pohľad na svoj zväz. Mnohí z vedenia strany vôbec neboli Rusi, ale patrili k niektorej z utláčaných menších starej Ruskej ríše, ako boli Lotyši, Poliaci, Gruzínci, Arméni a Židia. Boli to zaprisahaní nepriatelia ruského imperializmu, ktorí v posledných rokoch impéria začali pociťovať čoraz väčší odpor voči rastúcej diskriminácii neruských národov. Svoju rolu v Sovietskom zväze i mimo neho videli v oslobodzovaní bývalých koloniálnych poddaných, najmä v Ázii (vrátane stredoázijských území dobytých Ruskou ríšou v 19. storočí). Podľa mantry z 20. rokov 20. storočia bol „ruský šovinizmus“ „najväčším nebezpečenstvom“, čo znamenalo, že zo všetkých nacionalizmov v Sovietskom zväze bol škodlivý práve ten ruský.

Boľševici boli presvedčení marxistickí internacionalisti, pre ktorých bol nacionalizmus falošným vedomím. Napriek tomu si uvedomovali jeho príťažlivosť pre ľudí a jeho tendenciu k rastu v reakcii na pokusy o jeho odstránenie. Boľševici sa nechystali urobiť túto chybu: ich stratégiou bolo *podporovať* neruské nacionalizmy, a to nielen prostredníctvom administratívneho používania domáceho jazyka a podporovania národných kultúr, ale aj vytváraním samostatných územných správ, počnúc úrovňou republiky (napríklad Ukrajina) a končiac až na úrovni samospráv soviетov (v rámci Ukrajinskej republiky existoval celý rad židovských, bieloruských, ruských, lotyšských, gréckych a iných „autonómnych okresov“). Jedným z paradoxov sovietskej vlády bolo, že jej administratívne

štruktúry nielen chránili národné identity, ale ich aj pomáhali vytvárať.

PROBLÉM ZAOSTALOSTI

Boľševici boli skrz-naskrz modernizátori a racionalizátori: modernizácia v podobe štátom riadeného priemyselného rozvoja bola ich základným programom a veľkou časťou toho, čo mali na mysli pod pojmom socializmus. Zaostalosť Ruska voči Západu považovali za veľkú výzvu, ktorú treba prekonať, ale podľa ich analýzy malo Rusko aj svoj vlastný vnútorný „Východ“ – Strednú Áziu –, ktorý bolo potrebné modernizovať a civilizovať prostredníctvom kapitálových investícií do infraštruktúry a priemyslu, ako aj do škôl na zvýšenie gramotnosti a do programov pozitívnej diskriminácie. Pre Sovietsky zväz ako celok boli modernizácia a zavrnutie tradícií na prvom mieste v krátkodobom aj dlhodobom programe. Juliánsky kalendár cárskeho Ruska, ktorý zaostával za gregoriánskym kalendárom používaným na Západe o trinásť dní, sa stal prvou obeťou (čo znamená, že po zmene kalendára v roku 1918 sa „októbrová revolúcia“ pripomínala 7. novembra). V priebehu niekoľkých mesiacov po prevzatí moci boľševikmi boli zavedené zmeny starého pravopisu, emancipácia žien z rôznych právnych okov, legalizácia potratov, rozvody bez preukázania previnenia, bola zrušená pravoslávna cirkev (ktorú považovali za neslýchanú zásobáreň povier) a sociálne statky.

Aké zaostalé bolo Rusko pred revolúciou? „Zaostalosť“ je chýlostivý pojem, ktorý vždy predpokladá porovnanie s niečím, čo je obdivované ako vyspelejšie; v prípade Ruska sa porovnávalo so západnou Európou. Vytrhnúť Rusko zo zaostalosti a priblížiť sa Západu bolo mantrou Petra Veľkého pred dvoma storočiami a medzi jeho stratégie patrilo vybudovanie nového hlavného mesta Petrohradu (čo najbližšie k Európe) a násilné holenie fúzov bojarom. Za Petrových nástupcov – najmä za Kataríny Veľkej, ktorá viedla korešpondenciu s osvietenskými filozofmi Diderotom a Voltairom – sa Rusku dарило tak dobre, že ho začiatkom 19. storočia v Európe uznali za veľmoc, pričom túto povesť upevnila aj porážka Napoleonových vojsk

v ruských stepiach. Jeho územie sa v priebehu 19. storočia zväčšilo, keď sa rozšírilo južne smerom na Kaukaz. Rusko ovládlo malé stredoázijské suverénne štáty, ktorým vládli cháni. Ale až začiatkom 60. rokov 19. storočia boli roľníci oslobodení od nevoľníctva v rámci veľkých reforiem Alexandra II. Krajina sa oneskorila aj v súvislosti s priemyselnou revolúciou: v Rusku sa priemyselná revolúcia začala v 90. rokoch 19. storočia, teda o polstoročie neskôr ako vo Veľkej Británii, a vo veľkej miere sa tam spoliehalo na štátnu podporu (podobne ako v Japonsku v tom istom období) a zahraničné investície.

V čase prvého moderného sčítania ľudu v Rusku v roku 1897 mala ríša 126 miliónov obyvateľov, z ktorých 92 miliónov žilo v európskej časti Ruska (vrátane dnešnej Ukrajiny a východnej časti Poľska). Zvyšok bol rozdelený medzi poľské provincie ríše a Kaukaz, v oboch prípadoch s približne 9 miliónmi obyvateľov, a potom nasledovali Sibír a Stredná Ázia. Hoci sa mestské obyvateľstvo európskej časti Ruska v rokoch 1863 až 1914 strojnásobilo, stupeň urbanizácie a industrializácie prudko klesal, čím ďalej sa posúvalo od západnej hranice, pričom poľské provincie boli nesporne najrozvinutejším regiónom ríše. Na Sibíri žilo 92 % vidieckeho obyvateľstva. Menej ako tretina obyvateľov ríše vo vekovej skupine od 10 do 59 rokov bola gramotná. Existovali však značné rozdiely medzi mužmi a ženami, mestom a vidiekom, mladými a starými. Medzi ľuďmi vo veku od 20 do 29 rokov bolo gramotných 45 % mužov, ale len 12 % žien; medzi ľuďmi vo veku od 50 do 59 rokov bola miera gramotnosti mužov 26 % a žien len 1 %.

Okrem vysoko rozvinutých miest Varšavy a Rigy (ktoré po revolúcii pripadli v prospech ZSSR) mal Sovietsky zväz rýchlo sa rozvíjajúci banský a hutnícky priemysel v oblasti Donbasu na území dnešnej Ukrajiny, ktorý bol z veľkej časti v zahraničnom vlastníctve a ktorého pracovná sila sa získavala prevažne z ruských dedín. Petrohrad, Moskva, Kyjev, Charkov a prístavné mesto Odesa pri Čiernom mori sa tiež rozvíjali v oblasti priemyslu, zatiaľ čo Baku (v Azerbajdžane pri Kaspickom mori) sa stávalo významným ropným strediskom.

VZNIK SOVIETSKEHO ZVÄZU

Pohľad na Červené námestie v Moskve okolo roku 1900. Všimnite si, že názov vznikol ešte pred príchodom komunistov („červený“ je v ruštine „krasnyj“). Bazilika je naľavo, Kremel napravo.

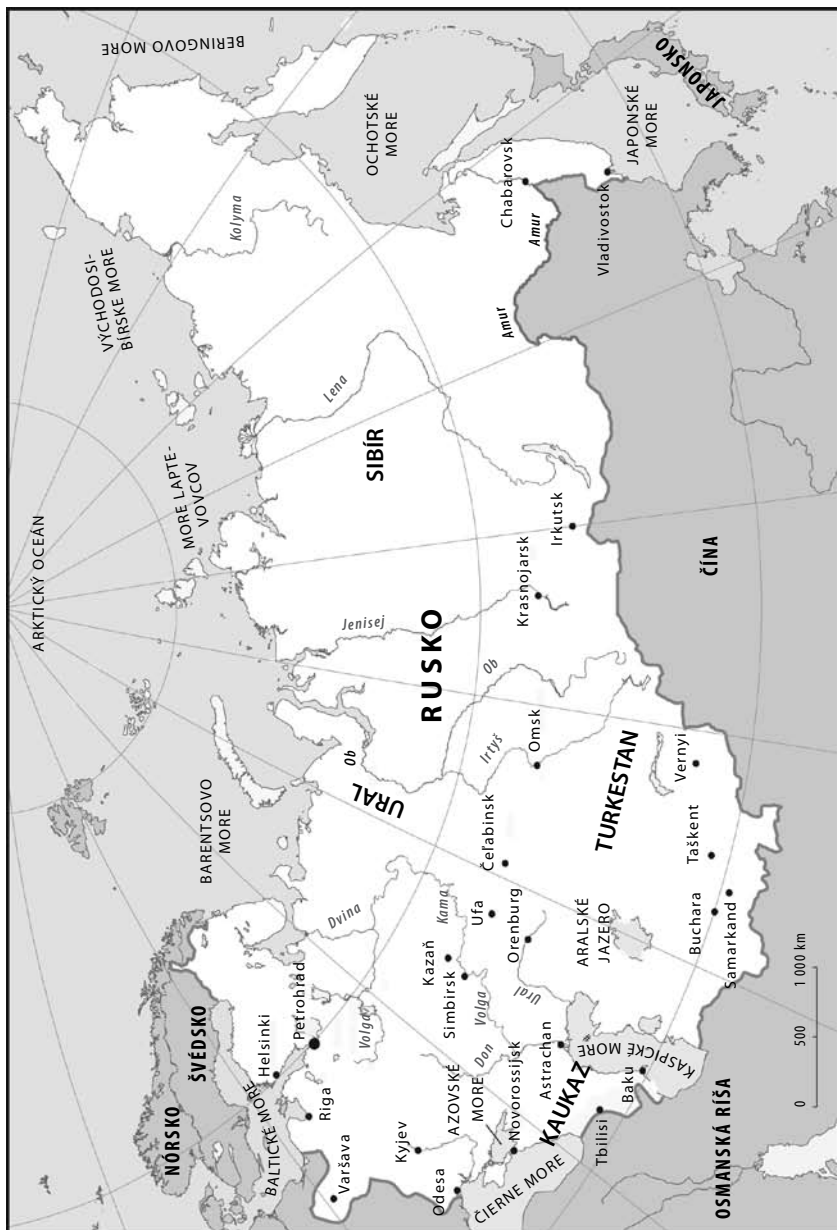
Pohľad na Lubianske námestie v Moskve okolo roku 1900. V roku 1926 bolo premenované na Dzeržinského námestie.

Na administratívne účely a na účely sčítania obyvateľov sa obyvateľstvo stále delilo na spoločenské stavy (*soslovija*) – šľachtu, duchovenstvo, mešťanov a roľníkov, pričom každá skupina mala svoje práva a povinnosti voči cárovi – hoci takéto stavy v západnej Európe už dávno zanikli a ruskej inteligencii orientovanej na Západ pripadali ako trápny prežitok. Roľníci tvorili so 77 % nesporne najväčší stav, pričom mešťania a ostatné mestské stavy tvorili len 11 %. Inteligencia alebo vzdelaná vrstva bola modernou anomáliou, ktorú stavovská schéma nezohľadňovala.

Hoci Rusko bolo mnohonárodnostnou ríšou, pojem národnosti bol pre cársky režim príliš moderný a pri sčítaní ľudu v roku 1897 sa zisťovali len údaje o náboženskom vyznaní a materinskom jazyku. K „ruskému“ jazyku sa hlásili dve tretiny obyvateľov ríše, ale patri-li k nim aj tí, ktorých by sme dnes nazvali ukrajinsky a bielorusky hovoriacimi obyvateľmi: len 44 % bolo uvedených ako „veľkí Rusi“. Čo sa týka náboženstva, približne 70 % bolo ruských pravoslávnych (vrátane niekoľkých miliónov starovercov, ktorí sa od cirkvi oddeli-li v 17. storočí), 11 % moslimov, 9 % rímskokatolíkov a 4 % židov.

V západnej Európe, najmä v Británii, sa Rusko stalo synonymom neosvietenej autokracie, čo podporovala aj energická propaganda ruských revolucionárov v exile, ktorí využívali štedrú azylovú politiku Británie. Cárske praktiky vyhostovania disidentov na Sibír boli známe a odsudzované v celom „civilizovanom“ svete, rovnako ako gulagy počas studenej vojny. Napriek veľkosti a veľmocenskému postaveniu sa neistota cárskej moci prejavila, keď v roku 1905 po ponížujúcej porážke vo vojne s Japonskom sotva prežila revolúciu, ktorá sa týkala celého územia a ktorej potlačenie trvalo viac ako rok. Revolúcia v roku 1905 poskytla ruským radikálom hrdinskú legendu a spontánne vzniknutú revolučnú inštitúciu, ľudovo volený *soviet* (v preklade: rada), ktorý spájal výkonnú a zákonodarnú moc. Lev Trockij, marxista z menševickej frakcie, sa okamžite preslávil ako charizmatiký vodca petrohradského sovieta, ale boľševický vodca Vladimir Lenin, ktorý sa podobne ako Trockij vrátil z emigrácie, prišiel na revolúciu v roku 1905 neskoro a zohral v nej len nepatrnú úlohu.

VZNIK SOVIETSKEHO ZVÄZU

Imperiálne Rusko

REVOLUCIONÁRI V OČAKÁVANÍ

Ak ste chceli v Rusku uskutočniť revolúciu, hľadanie podpory u utláčaného roľníckeho stavu sa mohlo zdať samozrejým postupom. Takto skutočne uvažovala prvá generácia revolucionárov, tzv. národníci, ktorí dominovali radikálnej scéne v 60. a 70. rokoch 19. storočia. Vychádzali z dlhjej tradície roľníckych povstaní v Rusku a v roľníkoch videli potenciálnu šancu na zvrhnutie cára, ako aj zdroj nepoškvrnenej morálnej múdrosti. Roľníci však národníkom nevenovali pozornosť, pretože ich vnímali ako príslušníkov mestskej elity, s ktorou nemali nič spoločné. Práve sklamanie z tohto odmietnutia vydláždilo cestu k vzostupu marxizmu v revolučnom hnutí v 80. rokoch 19. storočia. Ruskí marxisti, žiaci nemeckých socialistických mysliteľov Karla Marxa a Friedricha Engelsa, ponúkali „vedeckú predpoveď“ o neúprosnej „nevyhnutnosti“ revolúcie, keďže kapitalizmus bol historicky predurčený na to, aby ustúpil socializmu. Priemyselný proletariát, vytvorený samotnými procesmi kapitalizmu, bol dejinami vybraným revolučným činiteľom, čo znamenalo, že roľnícky stav sa stal (aspoň teoreticky) irelevantným. Odhodlanie k revolúcii, predtým zdôvodňované morálnymi dôvodmi, sa pretransformovalo skôr na racionálnu voľbu, zakorenenu v chápaní historickej nevyhnutnosti (*Gesetzmässigkeit* v nemčine a *zakonomernost'* v ruštine – v anglicky hovoriacom svete to však bol cudzí pojem). Boli to hlboké filozofické vody, ktorým skutočne rozumelo len pár vyvolených, ale všetci ruskí a neskôr sovietski marxisti vedeli, čo znamená *zakonomerno*: keď veci išli tak, ako v zásade mali (na rozdiel od „náhodného“ a „spontánneho“ spôsobu, akým sa často diali v praxi).

Marxistickí revolucionári v Rusku sa stotožňovali s priemyselnou robotníckou triedou, ale spočiatku bola väčšina z nich potomkami šľachty alebo inteligencie. Podobne ako v iných rozvojových krajinách koncom 19. storočia a v 20. storočí znamenalo vyššie vzdelanie v Rusku westernizáciu, ktorá často prinášala radikalizáciu ako vedľajší produkt. Prvá vlastnosť (westernizácia) znamenala odcudzenie od miestneho obyvateľstva, druhá (radikalizácia) pocit poslania viesť ho. Vzdelaní Rusi s radikálnymi myšlienkami si

pre seba zväčša privlastnili pojem „inteligencia“ a opovržlivo vy-
lúčili ľudí s rovnakým vzdelaním, ktorí ďalej pracovali pre štát.
(Skutočnosť, že „veľké reformy Alexandra II.“ starostlivo pripravi-
la skupina „osvietených byrokratov“ pracujúcich v zákulisí, nemala
na tento úsudok žiaden vplyv: čo boli obyčajné reformy, keď bola
potrebná veľká revolúcia a duchovná obroda?) Úlohou intelligen-
cie bolo kritizovať vládu (akúkoľvek vládu, ako sa ukázalo po páde
cárizmu) a pôsobiť ako svedomie spoločnosti, čo ju, samozrejme,
priviedlo do neustáleho konfliktu s cárskymi orgánmi, najmä s taj-
nou políciou, ktorá sa nazývala „Ochrana“. Pre väčšinu z nich ne-
bola radikálna politika každodennou prácou. Menšia časť sa však
stala profesionálnymi revolucionármi na plný úväzok, často už po-
čas študentských čias, čo onedlho viedlo k zatýkaniu, väzneniu, vy-
hnanstvu v Rusku, úteku z vyhnanstva (čo nebolo až také ťažké),
a ak to rodičovské úspory dovolili, aj k emigrácii. Všetky revolučné
frakcie, bez ohľadu na to, či deklarovali, že ich sociálnou základňou
sú roľníci alebo robotníci, viedli revoluční intelektuáli, z ktorých
väčšina strávila dlhé roky v emigrácii v Európe.

Vladimir Lenin, ktorý sa narodil ako Vladimir Uľjanov v roku
1870 v mestečku Simbirsk na Volge (po Leninovej smrti bolo v roku
1924 premenované na Uľjanovsk a dodnes, čo je dosť prekvapujú-
ce, nesie toto meno), sa zradikalizoval počas štúdia práva v Kazani,
čiastočne aj z dôvodu popravu svojho staršieho brata za účasť na
sprisahani proti cárovi. Dalo by sa povedať, že Uľjanovci patrili do
profesionálnej strednej triedy (otec bol školský inšpektor, ktorý sa
vyšvihol tak vysoko, že sa stal nededičným šľachticom) a etnicky
boli prevažne ruskej národnosti, hoci medzi nimi boli aj Nemci
a Židia. Leninovo prijatie revolúcie ho priviedlo do marxistického
Zväzu boja za oslobodenie robotníckej triedy v Petrohrade, čo
mu vynieslo obvyklý trest administratívneho vyhnanstva v Rusku,
po ktorom nasledovalo dobrovoľné vyhnanstvo mimo Ruska, kto-
ré finančne podporovala jeho matka. Pripojil sa k pestrej skupine
ruských a iných východoeurópskych revolucionárov, ktorí sa zhro-
maždili v Londýne, Paríži, Ženeve, Zürichu a Berlíne – vo svete pl-
nom špinavých ubytovní, vášnivých hádok s inými revolucionármi,

policajných špiónov, informátorov, samoty a dlhých hodín strávených v knižniciach.

V jeho marxistickej revolučnej skupine boli etnickí Rusi, ako Lenin a jeho manželka Nadežda Krupská, menej početní ako Židia, Poliaci, Lotyši a ďalší príslušníci národnostných menšín v rámci Ruskej ríše, ktorí boli od konca 19. storočia čoraz viac prenasledovaní cárskymi ruskými úradmi a podliehali politike rusifikácie. Lenin sa v revolučných kruhoch vyznačoval neústupnosťou a potrebou ovládnuť svoju vlastnú malú frakciu, ktorá sa po rozkole v sociálnodemokratickom hnutí v roku 1903 stala známou ako boľševici. Výraz „boľševik“ bol odvodený z ruského výrazu pre „väčšinu“, zatiaľ čo ich odporcovia boli označení ako „menševici“, čo pochádza z ruského výrazu pre „menšinu“ – to bol od Lenina šikovný ťah, keďže v skutočnosti boli menševici väčšinou.

Na tomto štúdiom portréte rodiny Uljanovcov z roku 1879 je vpravo v popredí školák Vladimír; jeho starší brat Alexander (popravený ako terorista vo veku 21 rokov) stojí vľavo.

Ruskí marxisti mali základný problém: podľa marxistického chápania zákonov dejín „ich“ revolúcia – tá, ktorej zasvätili svoje životy – nebola ďalšou na historickom programe, ale až tou nasledujúcou. Dôvodom bolo, že Rusko bolo ešte len na začiatku kapitalistickej fázy, s buržoáziou príliš slabou alebo pasívnou na to, aby uskutočnila buržoáznu liberálnu revolúciu proti autokracii, ktorá bola historicky oneskorená. V dôsledku toho na rozdiel od Británie a Nemecka ešte nebola „zrelá“ na proletársku socialistickú revolúciu. Menševici, až na niektorých nonkonformistov, ako bol Trockij, brali tento argument nezrelosti vážne (pravdepodobne to bol ich hlavný doktrinálny rozdiel oproti Leninovi); boľševici ho tak v praxi nebrali. Bolo by však nesprávne prijať bez spochybnenia tvrdenia menševikov, že boľševici boli v dôsledku toho zlí marxisti. Ako sa ukázalo neskôr počas ich vládnutia, marxistické chápanie triedneho boja a historickej nevyhnutnosti bolo vo vedúcich predstaviteľoch strany hlboko zakorenené a navyše existovali marxistické spôsoby zdôvodňovania legitímnosti proletárskej revolúcie v Rusku (napríklad to bola teória, že najslabší článok imperialistickej reťaze sa zlomí ako prvý). Pravdou však bolo, že každý dobrý revolucionár by našiel spôsob, ako teoretický zákaz revolúcie obísť.

Ďalším problémom marxistických revolucionárov bola komparatívna slabosť ruského proletariátu. Je pravda, že proletariát bol silne koncentrovaný vo veľkých podnikoch (revolučné plus), ale jeho počet bol stále znepokojivo malý, niečo vyše troch miliónov v roku 1914 z celkového počtu obyvateľov, ktorý už v roku 1897 presahoval 125 miliónov. Túto slabinu čiastočne kompenzovala Leninova koncepcia revolučnej strany, ktorá mala pozostávať z revolucionárov na plný úväzok a pôsobiť ako „predvoj“ proletariátu. Úlohou predvoja bolo otvoriť robotníkom oči pre ich historické revolučné poslanie a títo robotníci – teraz označovaní ako „uvedomelí“ – by zasa pôsobili ako predvoj neosvietených, ale často rebelujúcich más. Podľa pozorovaní ruskej polície z roku 1901 mali boľševici s týmto projektom istý úspech: polícia konštatovala, že v robotníckom prostredí sa „pokojný mladý Rus zmenil na osobitný typ

pologramotného ‚inteligenta‘, ktorý sa cíti povinný odmietiť rodu a náboženstvo, nerešpektovať zákony a popierať a vysmievať sa riadne ustanoveným úradom, a takíto ľudia získavali autoritu nad „pasívnou masou robotníkov“.

Lenin bol v rámci ruskej marxistickej emigrácie najnekompromisnejší revolucionár, ale aj najautoritárskejší – netoleroval problémy vo svojej frakcii a trval na dôležitosti organizácie a profesionálneho vedenia v revolučnom hnutí v protiklade k ľudovej spontánnosti. Nebol však jednorozmernou postavou. Bol ženatý s Krupskou, ktorá bola povolaním učiteľka a teoretička vzdelávania, a aspoň do istej miery zdieľal jej presvedčenie, že hlbokým cieľom revolúcie je osveta ľudu. Preto bolo kľúčovou revolučnou úlohou zabezpečiť pre masu vzdelanie, kurzy gramotnosti a knižnice. Lenin bol na rozdiel od Krupskej rodený politik so silným zmyslom pre poslanie, pre ktorého boli boj vo frakciách a boj o moc životnou náplňou. Hlavne počas politického útlmu mal čas starať sa o ľudovú osvetu.

PRVÁ SVETOVÁ VOJNA A REVOLÚCIA

V januári 1917 Lenin v exile v Zürichu lamentoval, že neočakáva, že sa za svojho života dočká ruskej revolúcie. Bol to rozumný úsudok, no ukázal sa ako nesprávny. Vojnové roky neboli preňho ani pre medzinárodné socialistické hnutie vo všeobecnosti zdrojom veľkej radosti. Dúfal, že ak vypukne vojna medzi imperialistickými súpermi, robotníci odmietnu podporiť vládu a začnú strieľať do svojich proletárskych kolegov. Stal sa však pravý opak: z robotníkov a mnohých socialistických intelektuálov sa zrazu stali vlastenci, ktorí sa prispôsobili svojej vláde a nechali sa strhnúť silným nacionalistickým nadšením, ktoré poznačilo prvé fázy vojny. Lenin bol nezvyčajný v tom, že naďalej zastával názor, že ide o imperialistickú vojnu, v ktorej robotníci nemajú žiaden podiel, a navyše tvrdil, že pre ruskú revolúciu by bola najlepším výsledkom porážka Ruska. Medzi jeho kolegami v emigrácii to nebol populárny názor a boľševická strana sa ďalej štiepila.

Vojenská nepripravenosť Ruska sa prejavila rýchlo – cárska armáda nemala ani dostatok pušiek na prvé povolanie – a do roku

1915, keď Nemci presunuli svoje jednotky na východný front, nepriateľské vojská obsadili väčšinu západných provincií ríše. Porážky, okupácie a evakuácie boli pre pôvodne vlasteneckú verejnosť šokujúce. Dva a pol milióna ruských vojnových zajatcov bolo do konca vojny v nemeckých rukách a vojna priniesla takmer dva milióny vojenských obetí, nepočítajúc obrovské množstvo zranených a invalidov a len o niečo menší počet civilných obetí. Od februára 1917 armáda povolala celkovo viac ako pätnásť miliónov mužov, prevažne roľníkov, pričom ich ženy boli odkázané na samostatné obrábanie polí. Tvárou v tvár nemeckej hrozbe pre západné provincie ríše ruská armáda deportovala do vnútrozemia možno až milión židov („zóna osídlenia“, v ktorej musela žiť väčšina židov, sa nachádzala blízko západnej hranice), ako aj štvrt milióna ruských Nemcov. Okrem toho šesť miliónov utečencov utieklo na východ do ruských vidieckych oblastí, aby sa vyhli bojom.

Nespokojnosť rástla medzi politickými a vojenskými elitami, rovnako ako medzi ťažko skúšaným civilným obyvateľstvom a zničenými radmi brannej armády. Povrávalo sa, že cár Mikuláš II., neschopný a nerozhodný panovník, je v područí svojej manželky, cárovnej Alexandry, a ich pochybného chránenca Grigorija Rasputina, ktorý tvrdil, že má liečiteľské schopnosti, aby vyličil ich hemofilické dieťa Alexeja, následníka trónu. Rasputina zavraždil v decembri 1916 zhýralý mladý knieža Felix Jusupov, ktorý sa považoval za obrancu autokracie. Vyšších dôstojníkov v armáde situácia znepokojila natoľko, že začali rokovať s vedúcimi predstaviteľmi nedávno vytvorenej dумы (parlamentu, ktorý bol produktom revolúcie z roku 1905). Spoločne sa rozhodli, že Mikuláša, ktorému úloha vládcu zjavne nevyhovovala, treba požiadať, aby abdikoval vo svojom aj v Alexejovom mene v prospech brata, ktorý, ako sa dúfalo, bude mocnejším vládcom. Mikuláš súhlasil a abdikoval, ale brat so zámerom sprisahancov nesúhlasil, takže zostali zmätení a bez plánu B. To bola februárová revolúcia, ktorá sa podľa nášho kalendára uskutočnila začiatkom marca a ktorú marxisti označili za „buržoázne liberálnu“ (napriek tomu, že sprisahanci patrili najmä k šľachte a len málokto z nich boli liberáli). Februárová revolúcia

vytvorila dočasnú inštitúciu s neperspektívnym názvom „Dočasná vláda“, ktorá sa zaviazala zvolať v budúcnosti Ústavodarné zhromaždenie, aby sa rozhodlo o spôsobe riadenia Ruska. Spojenci, ktorí sa zúfalo snažili udržať Rusko vo vojne, okamžite uznali novú vládu. To bola jedna z mála vecí, ktoré hrali v jej prospech.

Revolučná demonštrácia v Petrohrade, február 1917. Na transparente je napísané: „Sloboda, rovnosť, bratstvo“.

Nálada radových brancov v armáde bola pochmúrna. Dôvodom boli najmä straty, porážky a nečakane dlhý čas mimo domova, ale nepochybne v tom zohrala úlohu aj nespokojnosť s tým, že cár v roku 1914 zrušil tradičný prídel vodky pre vojakov. Zákaz, ktorý sa vzťahoval aj na civilné obyvateľstvo, odstránil dôležitý zdroj štátnych príjmov a spôsobil odklon obilia na nelegálnu výrobu domáceho piva, čo následne spôsobilo nedostatok chleba. Vlna občianskej nespokojnosti v zime 1916 – 1917 sa začala státím robotníčok v radoch na chlieb v Petrohrade (hlavné mesto bolo na začiatku vojny premenované, pretože „Sankt Petersburg“ znelo príliš nemecky) a preniesla sa aj do ozbrojených síl. Z nich začali dezertovať muži, ktorým sa už nepáčilo byť „potravou“ pre delá. Keď sa blížila jarná poľnohospodárska sejba, čoraz viac roľníkov odchádzalo do svojich

dedín a ich nadriadení boli bezmocní a nemohli ich zastaviť. Vo veľkých mestách polícia strácala svoju silu, keď čelila čoraz väčším davom oslavujúcim cárovu abdikáciu. Bola to klasická revolučná situácia – nie preto, že by revolučné sily boli neodolateľné, dokonca ani vo veľkých mestách, kde boli protesty najsilnejšie, ale preto, že starý režim stratil tú záhadnú vec zvanú legitimita, a to tak u obyvateľstva, ako aj u elity, a jeho armáda a polícia prestali byť spoľahlivými ochrancami.

Opojný moment oslobodenia spojený s februárovými dňami zostal dlho v pamäti ľudí. Teraz bola v uliciach revolúcia alebo aspoň jasajúci demonštranti, a *mirabile dictu** pre marxistov, mnohí z nich boli robotníci. Improvizovaný ľudový orgán, vytvorený podľa vzoru petrohradského soviету z roku 1905 a pozostávajúci z poslancov priamo volených v továrňach a vojenských jednotkách, vznikol viac-menej súčasne s Dočasnou vládou.

Keď sa petrohradský soviет vyhlásil za predstaviteľa ľudovej revolúcie a žiadal právo spolupodpisovať akékoľvek pokyny armáde, tá nevidela inú možnosť, ako sa mu podriaďiť. Tak vzniklo „dvojvládie“ – v podstate dohoda o delbe moci medzi Dočasnou vládou a petrohradským soviетom. Bolo to pozoruhodné inštitucionálne vyjadrenie presvedčenia sovietskych socialistických vodcov (spočiatku najmä menševikov), že keďže Rusko ešte nedozrelo na proletársku revolúciu, buržoázni liberáli by mali mať svoje historicky dané obdobie – pod dohľadom proletariátu.

V revolučnom hnutí v podstate vládla povznesená, „sebavychvaľujúca sa“ a socialistickú jednotu podporujúca nálada. Bol tu však aj osamelý odporca: Lenin. Trvalo mu mesiac alebo vyše mesiaca, kým sa vrátil z Zürichu cez front (vojna, samozrejme, stále zúrila), ale on a niekoľko ďalších revolucionárov nakoniec prinútili Nemcov, aby povolili tranzit slávneho „zapečateného vozňa“ cez nemecké územie do Švédska a odtiaľ cez Fínsko do Ruska. V apríli dorazil na petrohradskú „Fínsku stanicu“, kde ho privítal nadšený dav vrátane socialistov zo Sovietskeho zväzu, ktorí sa snažili o zmierenie. Lenin

* Termín z latinského jazyka znamená niečo úžasné, obdivuhodné. (pozn. prekl.)

rýchlo ukončil radostnú náladu jednoty. Oznamil, že už by nemalo dôjsť k delbe moci s Dočasnou vládou. Jeho nové heslo „Všetka moc sovietom!“ znamenalo zabudnúť na buržoáznu liberálnu revolúciu, o ktorej si ostatní marxisti mysleli, že ju Rusko musí mať, a prejsť rovno k proletárskej revolúcii. Neboli to len menševici, ktorí boli zdesení. Takisto aj tí z Leninovej vlastnej boľševickej frakcie, ktorí sa dostali do hlavného mesta skôr a v podstate sa prihlásili k socialistickému zjednotenému frontu. Dokonca aj Leninova manželka bola zaskočená: „Il'jič sa zbláznil,“ údajne povedala šeptom starému súdruhovi, ktorý stál obďaleč.

V nasledujúcich mesiacoch sa ekonomická situácia zhoršovala, pribúdali dezercie z armády a petrohradské a moskovské ulice zapláňali obrovské demonštrácie robotníkov, vojakov a námorníkov z posádok v blízkosti hlavných miest. Dočasná vláda a vrchné velenie armády sa zúfalo pokúšali dostať armádu do formy na letné boje. V Petrohrade, kde prebiehala politická akcia, sa demonštrantom zapáčil nekompromisný postoj boľševikov, ich členská základňa a vplyv prudko vzrástli a niektorí akční menševici ako Trockij sa pridali k boľševikom. Lenin však po najväčšej demonštrácii začiatkom júla cítil povinnosť utiecť do Fínska, aby sa vyhol zatknutiu. Vedenie Dočasnej vlády prevzal od kniežaťa Lvova právnik Alexander Kerenskij z menšej socialistickej strany, ale situácia v armáde a hlavnom meste sa nezlepšila. Nemci postupovali ďalej a v auguste obsadili Rigu (hlavné mesto Lotyšska, stále súčasť Ruskej ríše). Tým sa nemecké jednotky nepríjemne priblížili k Petrohradu.

V septembri prišla veľká dráma: pokus o vojenský prevrat pod vedením generála Lavra Kornilova, ktorého Kerenskij nedávno vymenoval za vrchného veliteľa a poveril ho úlohou obnoviť disciplínu v armáde. Vzťah Kornilova a Kerenského bol nejasný, podobne ako vzťah Michaila Gorbačova a vodcov prevratu v auguste 1990 o sedemdesiattri rokov neskôr: je možné, že Kornilov sa považoval skôr za toho, kto koná v prospech Kerenského než proti nemu. V každom prípade sa prevrat nepodaril vďaka pohotovej akcii železničiarov, ktorí zabránili jeho jednotkám dostať sa do hlavného mesta, a Kerenského postavenie bolo fatálne pošramotené.

Lenin, podporovaný Trockým, sa rozhodol, že nastal čas na prevzatie moci, po ktorom demonštranti v uliciach volali od júla. Októbrová revolúcia sa v Petrohrade uskutočnila takmer v rovnakej tichosti ako februárová, hoci podľa neskorších legiend bola oveľa odvážnejšia a krvavejšia. Keď sa v petrohradskej dievčenskej škole zišiel celoštátny zjazd sovieta a Trockij vykonal potrebné prípravné práce v petrohradskom soviete, Lenin vyšiel zo svojho fínskeho úkrytu a oznámil, že bolševici vedú sovietske prevzatie moci a zrušenie Dočasnej vlády. Menševici zo zjazdu odišli, ale bolo to gesto, ktoré poškodilo len ich samých. Kerenskij, ktorý si ako prestrojenie obliekol ženské šaty, bol už na úteku.

Prekvapenie čakalo tých, ktorí si mysleli, že heslo „Všetka moc sovieta!“ znamená, že vedenie krajiny prevezme nejaký sovietsky orgán – trebárs petrohradský soviet alebo nejaký výkonný výbor zvolený Zjazdom sovieta. Ukázalo sa – a mnohí bolševici boli tiež prekvapení –, že novou vládou mala byť Rada ľudových komisárov (v podstate štátny kabinet), ktorej práve vymenovaných členov prečítal zjazdu Leninov hovorca: všetci boli bolševici, pričom Lenin bol predsedom. Moc prevzali bolševici.

NASTOLENIE BOLŠEVICKEJ VLÁDY A OBČIANSKA VOJNA

Hoci by bolševici túto myšlienku razantne odmietli, október bol ľahkým víťazstvom. Neúspech vo vojne zdiskreditoval starý režim a neschopnosť dostať sa z vojny urobila to isté s Dočasnou vládou. V dôsledku vojny sa milióny nespokojných mužov (so zbraňami) sústredili v mestách a posádkach, čo revolucionárom poskytlo veľa podporovateľov, o ktorých sa mohli oprieť. Aj priemyselná robotnícka trieda bola silne koncentrovaná v relatívne malom počte veľkých miest – uľahčovalo to úlohu revolučnej organizácie v nich. Okrem toho mnohé z najväčších ruských kapitalistických podnikov boli v zahraničnom vlastníctve, takže niektorí ich majitelia a manažéri odišli už v čase vypuknutia vojny a zvyšných bolo oveľa ľahšie vytlačiť, ako keby boli miestni. Prevzatie moci v Petrohrade v októbri však bolo, samozrejme, len začiatkom. Zostávalo len čakať, či

si bolševici dokážu túto moc udržať, či sa im podarí rozšíriť ju na zvyšok Ruska a či sa naučia vládnuť.

Bolševici s marxistickou presnosťou označili svoju novozriadenú vládu za „diktatúru proletariátu“, ktorej úlohou bolo (s „predvojovou stranou“ ako nástrojom) previesť krajinu prechodným obdobím, kým nebude pripravená na socializmus. Socialistickí kritici by mohli polemizovať o tom, či to bol naozaj proletariát, kto bol pri moci, ale v podmienkach občianskej vojny (ktorá vypukla v polovici roku 1918 a trvala viac ako dva roky) bola otázka proletárskych právomocí strany druhoradá. Diktatúra bola významnejším pojmom a v skutočnosti – napriek niektorým kvázi parlamentným okliešteniam – išlo o diktatúru bolševickej strany. Bolševici očakávali opozíciu zo strany starých vládnuccich tried, vlastníkov pôdy a mestskej buržoázie, a otvorene hovorili o tom, že proti takýmto „triednym nepriateľom“ sa použije teror; na boj s nimi bola v decembri 1917 zriadená Čeka – skratka pre Všeruskú mimoriadnu komisiu na boj s kontrarevolúciou, so sabotážou a špekuláciami.

V mene sociálnej spravodlivosti Čeka praktizovala násilné „vyvlastňovanie“ majetku buržoázie a šľachty vrátane ich domov a bytov. Dobrovoľníkov z nižších vrstiev bolo vo vyvlastňovacích brigádach dosť; jedným z menších problémov bolševikov v rokoch 1917 – 1918 bolo, že sa do akcie zapojili aj obyčajní zločinci, ktorí sa objavovali pred dverami meštianskych bytov ako vyvlastňovatelia vo vlastnom mene, a nie v mene štátu, a konfiškáciu premenili na súkromný podnik. Keď sa to dostalo do pozornosti bolševikov, odsúdili páchatelov ako „lumpen proletárov“, a nie ako skutočných členov robotníckej triedy. Keďže však „lumpen“ bol len marxistický pejoratívny výraz pre proletárov, ktorým chýbalo správne socialistické povedomie, pre cudzinca bolo ťažké rozlíšiť lumpen proletárov od skutočných proletárov.

Väčšina týchto revolučných akcií sa odohrávala vo veľkých mestách, kde bola bolševická kontrola najpevnejšia. Na vidieku, nezávisle od akejkolvek účinnej štátnej kontroly, si roľníci vybavovali účty po svojom, vyhánali statkárov a podpaľovali ich sídla. Keď sa im to z veľkej časti podarilo, často sa obrátili proti bohatším

členom svojich komunit, takzvaným *kulakom*, a podľa novej módnej terminológie ich „vyvlastnili“.

Občianska vojna bola krvavá a brutálna na oboch stranách a zanechala po sebe zložité dedičstvo zatrpknutia a zármutku. Židia v západných oblastiach krajiny boli vystavení pogromom, ktorých krutosť prekonalala pogromy z neskorého cárskeho obdobia. V provinciách vládla anarchia a zmätok. Na perifériách sa sformovali „biele“ (protibolševické) armády vedené dôstojníkmi starej cárskej armády a viac či menej aktívne podporované bývalými vojnovými spojencami Ruska (Veľkou Britániou, Francúzskom a Spojenými štátmi) a Japonskom, ktoré dúfali, že zvrhnú bolševikov a obnova starý režim. V ukrajinských provinciách ukrajinskí nacionalisti, bolševici, anarchisti a „bieli“ zaviedli nestabilné režimy (v hlavnom meste Kyjev sa zmenil vodca v priebehu roka päťkrát) v kontexte nemeckých a neskôr poľských vojenských vpádov. Menševici sa v polovici roku 1918 dostali k moci v Gruzínsku, kde bojovali proti osmanským Turkom a Arménom; bolševici založili v Baku komúnu, ktorej vedúcich predstaviteľov popravili Briti. V Samare vznikla krátkodobá Volžská republika vďaka vlakom s ozbrojenými českými vojnovými zajatcami (socialistami, ale antibolševikmi), ktorí boli na ceste do Vladivostoku v Tichomorí s úmyslom oboplávať svet a pripojiť sa k vojenskému úsiliu Spojencov na západnom fronte. Japonci vyslali do ruských prímorských provincií a na Sibír desaťtisíce vojakov.

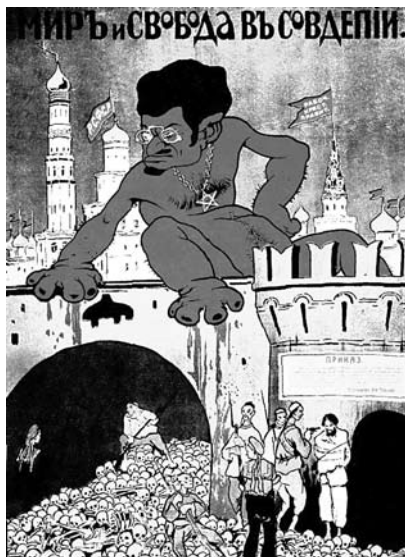
Bolševikom sa na jar 1918 podarilo za veľkú cenu vytiahnuť Rusko z európskej vojny a represívna zmluva, ktorú podpísali s Nemcami v Brest-Litovsku, by ich pripravila o mnohé cenné územia na Ukrajine, keby sa nestala neplatnou po porážke Nemcov zvyšnými Spojencami o osem mesiacov neskôr. Bolševici však ešte nedali vojne zbohom, pretože do pol roka od ich uchopenia moci vypukla občianska vojna. Pravdepodobne si ani celkom neželali dať jej zbohom. Vojenská chrabrosť až do tejto chvíle nemala v bolševickom panteóne cností žiadnu úlohu; neexistovala dokonca ani polovojenská tradícia. Napriek tomu sa v strane a medzi jej stúpenkami rýchlo objavila chuť bojovať proti „bielemu“ nepriateľovi

a sám Lenin, hoci nikdy nezískal vojenskú patinu, ktorú si osvojili mnohí jeho kolegovia, si pravdepodobne myslel, že víťazstvo v občianskej vojne je dobrý spôsob, ako legitimizovať boľševickú vládu. V každom prípade by sa občianskej vojne nedalo vyhnúť ani bez provokácie, ktorou bola poprava cára a jeho rodiny v uralskom hlavnom meste Jekaterinburgu v polovici roku 1918 (vykonaná miestnymi boľševikmi, ale prinajmenšom s tichým súhlasom centra). Dôstojníci rozprášenej cárskej armády, teraz bez práce, chceli bojovať a Spojenci, od novembra 1918 oslobodení od požiadaviek európskej vojny, im radi poskytli podporu.

Boľševikom sa pod Trockého vedením podaril významný úspech: vytvorili novú „Červenú armádu“, ktorá mala na konci občianskej vojny päť miliónov príslušníkov, bola hlavným zamestnávateľom v krajine a v mnohých častiach krajiny predstavovala skutočnú administratívnu moc, a nie formálne civilné inštitúcie. Umožňovala to skutočnosť, že vzhľadom na spôsob vedenia občianskej vojny, v ktorej išlo skôr o malé občasnú boje než o rozsiahle krvavé konfrontácie v zákopoch, bola šanca na smrť oveľa menšia než u brancov v starých cárskech jednotkách a boľševici boli relatívne tolerantní voči dezertérom (ktorí sa často po „sejbe“ alebo „žatve“ opäť objavili). V každom prípade len menšia časť tých, ktorí dostávali armádne dávky, boli skutočne bojovými jednotkami. Bieli, ktorí mali dostatok dôstojníkov, mali s verbovaním radových vojakov väčšie problémy ako červení; a podpora, ktorú mali od Spojencov, síce nestačila na zvrät vo vojenskej situácii, ale bola dostatočne viditeľná na to, aby vzbudila rozhorčenie ruského ľudu proti „cudzej intervencii“.

Víťazný výsledok dosiahnutý v zime 1920 – 1921 sa často pripisuje tomu, že roľníci dali nakoniec prednosť červeným pred bielymi, pretože sa obávali, že tí by mohli prinavrátiť statkárov. To isté pravdepodobne platilo aj o neruských obyvateľoch ríše, ktorí neboli nadšení náklonnosťou bielych k „Rusku jedinému a nedeliteľnému“. Nevýhodou bielych armád, nekoordinovaných a často zle vedených, bolo, že boli roztrúsené po periférii veľkej krajiny, ktorej dopravné a distribučné siete smerovali z centra von. Koniec občianskej vojny

viedol k exodu bielych za južné hranice, pričom mnohí sa usadili v Juhoslávií, Československu a Bulharsku, a za východné hranice do Číny, kde mnohí skončili v Harbine, v podstate ruskom meste v Mandžusku. Emigrácia jedného až dvoch miliónov ľudí vrátane mnohých elít predstavovala pre nový režim veľmi výraznú stratu talentov, ale aj trvalé odstránenie politickej hrozby.

Trockij, zobrazený ako červený diabol na propagandistickom plagáte Bielej armády s názvom „Mier a sloboda v sovietskej krajine“.

Začiatkom roka 1921 bolo potrebné ešte trochu upratať v Strednej Ázii, na Kaukaze a na Ďalekom východe, ale výsledok občianskej vojny bol jasný: červení zvíťazili a teritórium, ktoré ovládali, sa oproti starej Ruskej ríši veľmi nezmenšilo. Pobaltské štáty a Fínsko mohli odísť. Poľské provincie – najurbanizovanejšia a najindustriálnejšia časť starého impéria – boli stratené po vojenskom strete medzi Červenou armádou a jednotkami nového poľského štátu, ktorý vyústil do porážky Červenej armády a užitočnej lekcie pre bolševických vodcov: keď poľskí robotníci videli sovietske vojská

postupovať na Varšavu v roku 1921, vnímali ich skôr ako ruských útočníkov než ako proletárskych osloboditeľov.

Od roku 1922 zahŕňali členovia komunistickej strany 72 % Veľkorusov, 6 % Ukrajincov, 5 % Židov, 3 % Lotyšov a 2 % Gruzíncov. To znamenalo, že približne traja z tisícich sovietskych občanov všetkých národností boli členmi komunistickej strany, pričom Židia, Gruzínci a Rusi boli podľa podielu v obyvateľstve zastúpení o niečo viac a Ukrajinci menej. Silná prevaha Rusov v strane bola výsledkom nábora v občianskej vojne, vďaka ktorej sa celkový počet členov zvýšil z 24 000 v roku 1917 na viac ako 700 000 v marci 1921 a strana sa tak po prvýkrát stala masovou. Na rozdiel od situácie pred rokom 1917 to bola tiež v drvivej väčšine mužská strana, ktorej spojovacím článkom boli spomienky na boje v občianskej vojne. Na začiatku roka 1922 tvorili ženy menej ako 8 % členov strany.

Boľševickí vodcovia pociťovali určité znepokojenie z územnej podobnosti Zväzu so starou ríšou a z možnosti, že ich niekdajší poddaní nesprávne uznajú za ruských imperialistov. Lenin opakovane nabádal k tomu, aby sa s neruskými občanmi zaobchádzalo v rukavičkách a aby sa vyvarovali „aj tej najmenej hrubosti alebo nespravodlivosti“, ktorá by mohla byť nesprávne chápaná z národnostného hľadiska. Rozhádzal sa so Stalinom v otázke, ako zaobchádzať s Gruzíncami, ktorí boli po odchode Poliakov najtvrdohlavejšou teritoriálne založenou národnosťou. Stalin, sám Gruzínek, bol menej tolerantný voči tým gruzínskym komunistom, ktorých národnú hrdosť urážalo začlenenie do Zakaukazskej federácie. Z jeho pohľadu bolo všetko jednoduché: ak by periférie starej Ruskej ríše prepadli novému revolučnému štátu, medzinárodnému revolučnému hnutiu by to len uškodilo, pretože „by sa nevyhnutne dostali do pazúrov medzinárodného imperializmu“. Išlo teda o binárnu voľbu: „*bud'* s Ruskom, čo znamená oslobodenie spod imperialistického jarma, *alebo* spojenecy, čo znamená imperialistické jarmo, ktoré je nevyhnutne imperialistické; tretia možnosť neexistuje“. Ich spojenie na území starej Ruskej ríše by bolo prvým krokom na ceste k „Svetovej socialistickej sovietskej republike“.